

Православна црква разматра климатску кризу

Превод текстова објављених у публикацији
The Orthodox Church Addresses the Climate Crisis

Центар за екологију и одрживи развој, ЦЕКОР, 2024

Православна црква разматра климатску кризу

Превод текстова објављених у публикацији

The Orthodox Church Addresses the Climate Crisis

Наслов оригинала:

The Orthodox Church Addresses the Climate Crisis

Theodota Nantsou & Nikolaos Asproulis (eds.)

WWF Greece & Volos Academy Publications, ATHENS & VOLOS, 2021

ISBN: 978-618-5375-11-9

Издавач:

Центар за екологију и одрживи развој, ЦЕКОР

За издавача:

Звездан Калмар

Прелом:

ДМ медиа

ПРЕДГОВОР

ВАСЕЉЕНСКИ ПАТРИЈАРХ ВАРТОЛОМЕЈ

Са великом радошћу поздрављамо ову публикацију о виталној улози Православне цркве у заговарању климатских акција и унапређењу заштите животне средине у земљама Медитерана и Балкана.

Током више деценија Васељенска патријаршија је била пионир бројних конференција и разговора и покретала различите програме и истраживања у циљу подизања свести због еколошке кризе и подстицања промена у личним ставовима и политици институција. Међутим, као што сви добро знамо, иако је несумњиво кључно размишљати глобално, подједнако је важно деловати локално. Или, као што смо рекли у прошлости, најтежи пут је од главе до срца и потом до руке. Не можемо остати задовољни уопштеним изјавама; позвани смо да пажњу и деловање усмеримо на наше непосредно суседство како бисмо одговорили на искушења који изазивају или погоршавају климатске промене.

У конкретном случају православне цркве, то значи да смо дужни пре свега и изнад свега да своју кућу доведемо у ред. Ово подразумева разматрање утицаја загађења на верујуће у областима најгушће насељеним православним хришћанима. То укључује одговор на потребу за привредом и енергијом одговорним према клими, која директно проистиче из основних начела наше теологије и традиције. Штавише, то захтева критичко мишљење о потенцијалним решењима – као што је Европски зелени договор – која теже климатски неутралној Европској унији до 2050. године, како би се наше друштво

трансформисало и усмерило ka одрживој будућности и за собом оставило чистији, безбеднији и праведнији свет.

У том погледу, православне цркве на Балкану – у Грчкој, Србији, Румунији и Бугарској – имају за најважнију одговорност и значајну улогу подизање свести и провођење промена у културној перцепцији и друштвеним убеђењима. Оне су неоспорно важан и незаобилазан чинилац у подсећању православних верника као и свих људи добре воље на нераскидиву везу између творевине и Творца и на моралну наредбу да се пази и чува: „Господња је земља и што је год у њој, васељена и све што живи на њој“ (Пс 24:1).

На крају, не само да треба да се сетимо директне везе и одношења између неба и земље, већ морамо да препознамо и јасну последицу и утицај који наш духовни и религиозни живот има на „најмању нашу браћу и сестре“ (Мт 25:40) – на друштвену правду и праведну економију, питања незапослености и сиромаштва, као и проблеме у вези са имиграцијом. Наш одговор на климатске промене произилази из наше вере, али утиче на наш свакодневни живот. Због тога црква мора наставити да делује и олакшава локални и регионални одговор на етичку и егзистенцијалну претњу климатске кризе.

Како би трагично и иронично било када бисмо, као црквени поглавари и предани верници, били суочени са питањем: „Зашто ниси бринуо и одржавао земљу коју сам ти дао 'да је радиш и да је чуваш', да је служиш и да је пазиш (уп. Пост 2:15)?“ Наша жарка нада и молитва је да они који читају ову књигу добију надахнуће да прилагоде свој живот и подстакну сличне промене у својим заједницама.

У Васељенској патријаршији, августа петог 2020. године.

Његова свесветост архиепископ цариградски, новоримски и васељенски патријарх Вартоломеј I

ИЗЈАВА

ПАТРИЈАРХА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ИРИНЕЈА (†)

Модерност нас суочава са многим дилемама. Човек мора да одговори на изазове, и то не само оне за које су га учитељи у образовно-васпитном процесу припремали, већ и на потпуно нове и другачије проблеме које живот поставља пред нас. И одувек је тако било. Ипак, социолози, педагози и културолози се углавном слажу да се данашњи свет мења знатно бржим темпом него раније. Технолошки напредак и друштвене иновације 20. века трансформисале су свет много брже него, на пример, цео процес технолошког развоја у средњем веку. Овај процес карактерише губитак вредности. Данашњи свет функционише као тржиште, што значи да принцип тржишне економије настоји да се наметне као општа норма.

Личност је средишњи аксиолошки појам хришћанства: личност је мера свих вредности јер изражава саму суштину и смисао човекову, његову могућност и циљ да буде по лику и подобију Божјем (Пост 1:26). Наравно, појам личности није само хришћанска категорија, тачније могуће га је наћи и у другим филозофским и теолошким схватањима. Ипак, само је хришћанство произвело интегралну онтологију личности и на њеној основи успоставило одговарајућу личну педагогију. Било би погрешно посматрати ову личну педагогију као теоријски принцип; треба је, пре, посматрати као живо искуство Цркве, утемељено пре свих у Христовој теандријској личности. На тај начин – кроз христолошку постојаност бића и вере – као учесници у новом сотериолошком постојању откупљења и обнављања можемо да одговоримо на изазове модерности.

Али, егоизам нас подстиче да на свет гледамо као на прилику за стицање и уживање: на свакој божанској литургији свети Јован Златоусти нас подсећа да „себе и једни друге и сав живот свој Христу Богу предамо“. Човек заточен у егоизму није у стању да изгради исправан однос ни са Богом ни са другим људима: „када постоји осећај веће вредности, то не само да штети међуљудским односима, већ и замагљује однос са Богом... егоизам поткопава сав живот, због чега се вреди посветити његовом искорењивању“. Зато је цела литургија један велики подсетник да прво превазиђемо сопствено „ја“ да бисмо остварили заједницу у животу новог стварања, у будућем царству.

Где треба да живимо у савременом свету? Само на месту где је истина – у Христовој цркви, у њеним догматима и њеном погледу на свет који је пре свега – литургијски. Заиста, као космички догађај, литургија не може „пропустити“ да сведочи свету своје право значење у заједници са Богом.

У суочавању са „кризом“ сваке епохе, па тако и модерне епохе, која је, у ствари, само манифестација вечне есхатолошке „кризе“ овога света, за који је есхатолошки суд, по Христовим речима, већ започет његовим оваплоћењем: „А ово је суд што је свјетлост дошла на свијет, а људи више завољеше таму неголи свјетлост; јер њихова дјела бијаху зла.“ (Јн 3:19), основни метод цркве је сведочење богочовека Христа, Бога логоса оваплоћеног, сина Божјег и сина човечијег.

Црква никада није избегавала да се суочи са кризом света који би требало да промени, због свог искуственог сазнања да је криза – онтолошко стање света до другог Христовог доласка. Не постоји другачији свет осим „света у кризи“; то је свет који црква воли, који не анатемише због своје грешности, већ га, напротив, обасипа „делима љубави у истини“.

Уважени богослови Српске православне цркве почели су да изражавају озбиљну забринутост због еколошке кризе и хитних

проблема глобалног загревања, поплава, опасности од шумских пожара, загађења мора пластиком, климатских промена и другог. Пастири и богослови цркве пре свега, такође као хришћани уопште, увек су грешили, промашивали и изневеравали свој црквени задатак кад год су се свађали и договарали са „овим светом“ и њиховом епохом користећи методе и аргументе „верског разума“, напрежући се да докажу грешност света и осуђујући га, са висине свог тобожњег „спасења“, у вечну пропаст, а заправо потпуно и неодговорно препуштајући га власти антрополатријских идеологија и манипулација. С друге стране, црквени пастири и богослови су увек тријумфовали над светом и освајали га за Христов „лаки јарам“ (Мат 11:30) кад год су му сведочили Христову љубав према животу света, литургијску љубав и жртвовање „у свима и за све“.

Оно што се очекује од данашњих хришћана, као одговорних чланова Христове цркве, није ни дијагноза духовне „болести“, ни изјаве о „пропасти света“, нити панично анатемисање „овог света“ и његове отпадничке модерности, већ одговорно сведочење истине богочовека Христа и разоткривање свих антрополатријских идеологија, обмана, заблуда и неправди кроз љубав Христову. Основа хришћанског сведочења у савременом свету мора бити литургијска љубав према таквом свету, љубав спремна да се жртвује за живот света, уместо дуалистичког пуританизма који се, са висина свог праведног самозадовољства, гнуша на „сав свет (који) лежи у злу“ (1 Јов 5:19) и анатемисе га, мрзећи уз грех и саме грешнике, супротно примеру Христа, који је дошао на свет ради грешника, да њих позове на покајање (уп. Мат 9:12-13).

Губитак хришћанског искуства живота, погледа на свет, мерила света и система вредности је обележје савременог пада „хришћанског историјског света“. Након двадесет векова своје крсне и васкрсне историје, црква се поново налази у ситуацији да постоји у свету који

више није „њен“, који више није хришћански, који себе дефинише као „постхришћански“ свет, „свет после хришћанства“, свет који се више не заснива на хришћанским основама и претпоставкама, који је или равнодушан или отворено одбацује хришћанску теорију и праксу живота, мишљења и деловања, односно хришћанство у целини, заједносањеговомтеологијом и антропологијом, онтологијом, етиком и естетиком, космологијом и екологијом. Ми као православна црква имамо кључну улогу у подстицању одговора света на климатску и еколошку кризу кроз цркву као тело Христово. Пружамо јасну поруку за православно климатско вођство, фокусирајући се првенствено на Балканско полуострво и Медитеран који се суочавају са све већим изазовима узрокованим или погоршаним од климатских промена и шире еколошке кризе.

Искуство целокупне творевине (света) као дома (свих нас) могуће је искључиво и само из онога што је целина неба и земље, историје и есхатона – из тела Христовог и у телу Христовом, из цркве Христове, која је већа и виша и свеобухватнија од света, „која превазилази само небо“, која у себи садржи не само целу васељену, не само видљиви, већ и невидљиви свет, „све светове“ „живот, бесмртност и вечност и богочовештво“. То је зато што је благодатно-подвижничко богопознање извор свих других људских знања – самоспознаје (антропологија), као и познања света (космологија, екологија).

Подвижничко искуство отаца, односно „одрицање од (палог) света“, које нам је заповедио сам богочовек Христос („Ако хоће ко за мном ићи, нека се одрекне себе, и узме крст свој и за мном иде.“; Мат 16:24) „лежи у самој природи хришћанске философије живота и значи радикалну промену односа према свету и према себи, и промену начина живота иза које лежи захтев за слободом коју само Свети Дух може дати.”

Присетимо се сви Божјих заповести у вези нашег коришћења земље као нашег дома. Одазовимо се Божјим заповестима да би

благослов Божји био на нама у изобиљу у литургији и у молитвама. И одговорно препознајмо прави, свети и исправни начин да живимо у овом времену промена и изазова, животом у цркви као телу Христовом.

**Патријарх Српске православне цркве, Иринеј (†)
Београд, Србија, септембар 2020. године.**

ВРЕМЕ ЈЕ ЗА СТВАРНИ ОДГОВОР

ЛОРЕНС ТУБИЈАНА

Док пишем ове редове, сведоци смо климатске кризе коју је изазвао човек, као и шестог таласа изумирања – који ни у месту ни у времену није далеко. Сви делови света, укључујући и Балкан, патиће од тога; младе генерације свесне суморних изгледа будућности већ се буде и захтевају акцију. Људски развој у прошлом веку прожео је наше поступке моћима које никада раније нису виђене у историји човечанства. Ова снага је посебно утицала на промене температуре и пораст нивоа мора, што утиче на све нас.

Наставак такве људске активности и економског развоја, као и мере које ћемо морати да предузмемо да бисмо се прилагодили утицајима климатских промена, морају бити вођени етичким принципима. С обзиром на величину и нову природу климатске кризе, морамо се осврнути на каноне традиционалне етике и вредности и видети како их можемо користити и проширити за ове јединствене околности. Морамо погледати основне вредности наших друштава, од којих је многе, посебно у региону Балкана, у великој мери обликовала православна црква. У том смислу, источно православље може снажно допринети промени етичке праксе и развити визију балканских народа о еколошки и хуманистички прихватљивијем начину живота. Ова књига пружа важан допринос таквом процесу.

Еколошка транзиција, заједно са транзицијом наших вредности и перцепције раста и доброг живота, неопходни су за решавање драматичних промена са којима се суочавамо. Религије су чувари

вредности, а очување и пажљиво управљање биосфером и њеним подсистемима у свом њиховом богатству треба држати као дубоке вредности. Црква може помоћи да се подсетимо да смо део и зависимо од ових бескрајно разрађених система, од којих је сваки чудо за себе. Гледање ових чуда како се руше и патњу од антропогених утицаја јесте процес који одузима део вредности нашег и живота будућих генерација.

Зар ово није охоло?

На глобалном нивоу, Париски споразум (2015.) пружа оквир за решавање претеће климатске кризе. Он има механизам и структуру, али владе морају уложити пуну политичку вољу и поступати у складу са својим обавезама, и уз озбиљност потребну онда када судбина наше деце зависи од нас.

Ближе нама, транзиција у енергетском сектору у неким деловима Балкана већ се дешава и у наредним годинама ће се убрзати. Ова транзиција негативно утиче на локалне заједнице које зависе од вађења лигнита и производње енергије на бази лигнита – црква овим заједницама у транзицији може понудити важну подршку. Помагање транзиције без занемаривања било кога је срж Зеленог договора ЕУ: јединствена прилика за Европу да преоријентише своју националну економију и друштво на одрживе путеве који могу помоћи да се излечи расцеп у суживоту човечанства са окружењем.

Познато ми је да су у Грчкој часни манастири на Светој Гори већ указали пут користећи соларну енергију за своје потребе. Православна црква тако већ показује не само да може водити духовним путем, већ и да је способна да пружи примере добрих дела у физичком смислу према нашем заједничком окружењу, нашој заједничкој будућности.

Али превише људи још није препознало климатску кризу и претњу по наш живот и за покољења која долазе за нама; нажалост,

постоје чак и они који оспоравају проблем или намерно обмањују људе о степену озбиљности опасности. Црква је дала пророчки глас у многим кризним периодима човечанства, а то је сада потребно можда више него икад. Нема сумње да климатске промене долазе, са својим неједнаким последицама, и сви они који могу да помогну имају моралну обавезу да то учине.

Морамо поново да научимо понизност и да будемо скромни у свом приступу биосфери, можда кроз боље разумевање него због непогода које на себе наносимо уништавањем животне средине. Потребно нам је јединство, разумевање, солидарност, подршка онима којима је потребна, заштита сиромашних и најугроженијих – да би наш свет и наша цивилизација могли да преживе без великих жртава.

Климатска криза најтеже погађа сиромашне и угрожене људе. Пружање додатне бриге и подршке сиромашнима и угроженима је изазован задатак, али задатак у коме је црква увек била вођа способан да пружи руку помоћи. Ова књига је настала са надом и жељом да покрене процес самопреиспитивања и акције у којој православна црква пружа пример, даје смернице и подржава угрожене заједнице у процесу решавања глобалне кризе.

ПРАВОСЛАВЉЕ ЗА ПРОМЕНУ КУЛТУРНИХ СХВАТАЊА И ДРУШТВЕНИХ УБЕЂЕЊА

МАРКО ЛАМБЕРТИНИ

Здравље и виталност људског друштва тесно су повезани са здрављем наше планете. Парафразирајући добро познату изреку да „сваки текст има контекст“, може се рећи да је контекст човечанства ништа мање него ова једна планета. Без контекста, нико не може разумети право значење текста. Без ове планете живот престаје да постоји. Како се човечанство тренутно суочава са незапамћеном кризом пандемије ковид-19, сви алармантно постајемо свесни далекосежних последица великог утицаја економије и начина живота на природне границе наше планете, док је климатска криза коначно широко препозната као једно од најважнијих питања нашег доба.

Повезивање људи са нашом планетом и изградња будућности у којој људи живе у складу са природом је срж мисије Светске фондације за природу (WWF). Ова мисија подудара се са највећим религијама, међу којима је хришћанство. Улога религија, чија су учења и традиције богате еколошким значењем, дубока је у истицању етичких и егзистенцијалних димензија овог онтолошког односа, који се врло често заборавља.

Раније ове године, био сам дубоко импресиониран снажним речима Његове све-светости патријарха васељенског Вартоломеја, примата источно-православног хришћанства, на састанку светских лидера 2020. године на Светском економском форуму: „... Утешно

је и обећавајуће бити сведок да толико различитих категорија људи, од којих су многи међу нама у Давосу, све више прихвата постојање изазова и очитост хитности климатских промена. Чињеница да смо данас овде као забринуте грађани и лидери чини нас оптимистима. Међутим, више не можемо преносити одговорност на друге; не можемо приуштити да свуда сваљујемо кривицу. Нема изговора за било какво кашњење... Да бисмо успоставили равнотежу на нашој планети, потребан нам је духовни поглед на свет, који промовише понизност, поштовање и солидарност.“

Превођење дубоког еколошког етоса православља у дело постаје свакодневна пракса у многим деловима света. На пример, манастири у Грчкој и на Светој Гори користе системе обновљиве енергије који производе потребну електричну енергију без загађења животне средине. Такође, многе православне монашке заједнице у Европи и другим деловима света примењују најсавременију праксу у заштити и управљању својом земљом, у складу са духовним вођством патријарха Вартоломеја. Ови примери могу бити блиставе светионице наде за планету и радујемо се што ће их православна црква претворити у нову нормалност за све православне заједнице, док ће у исто време подржати праведну и инклузивну транзицију друштава зависних од фосилних горива до здравог и одрживог економског развоја.

Док се заједнице широм света прилагођавају реалности убрзавајуће климатске кризе, важно је да вође цркава подрже глатки и инклузивни прелаз са високе зависности од угљеника ка економији одрживе економије нултог коришћења угљеника и динамичног друштва. Удаљавање од фосилних горива, док стварамо здравију и светлију будућности за све људе, унутар природних граница екосистема и климе наше планете, заједничка је одговорност коју светски политички и духовни лидери требају да одрже у универзалном јединству, остављајући по страни политичке, етничке или верске разлике.

Тренутна стопа глобалног загревања и губитка биодиверзитета је без преседана у историји човечанства. Наше шансе да ограничимо пораст средње температуре планете на 1,5°C брзо се смањују, док је, према Извештају о живој планети наше фондације, више од милион врста на рубу изумирања. Ризици од деградације животне средине, попут климатских катастрофа и масовног губитка природних ресурса, сада се широко сматрају највећим изазовима са којима се суочава човечанство.

Сада је тренутак да се зауставе климатске промене и губитак биодиверзитета наше планете. Потребне су акције без преседана. У овим кризним временима за планету и људе потребна нам је слога свих добрих срца и свих руку спремних на дело, како бисмо преокренули глобални тренд ка апокалиптичној пропасти природе и климатском хаосу.

Међународни напори 2021. године биће усредсређени на убеђивање доносилаца одлука и влада да следе амбициозне и обавезујуће циљеве за декарбонизацију и очување природе, прихватајући двоструки глобални циљ угљенички неутралног и ка природи окренутог друштва. Друштва, које се развија осигуравајући да нико не заостаје, избегавајући дестабилизацију климе и уништавање света природе. Сада више него икад свету је потребан нови (зелени) договор за људе и планету који ће усмерити човечанство на хитну акцију ка просперитетној будућности за све. Опоравак од ковида-19 мора бити одржив. Обећавајуће је да су ЕУ и одређене владе посвећене стратегији за зелени опоравак. Подразумева се да је улога религија у остваривању ове промене кључна, кроз неговање неопходне индивидуалне и друштвене одговорности, али и попличавањем стазе за нову визију у којој човечанство и природа могу коегзистирати.

Чланци представљени у овој важној књизи, коју отвара снажан

позив патријарха Вартоломеја, позивају православне цркве да се баве „променом културних схватања и друштвених убеђења“ и нуде вредан увид у виталну улогу хришћанства у изградњи отпорног, праведног и одрживог света, за све људе и покољења која долазе.

ПРАВОСЛАВНИ ПОГЛЕД НА СВЕТ И ЕКОЛОШКИ ПРОБЛЕМ

ЕПИСКОП БРАНИЧЕВСКИ ИГНАТИЈЕ МИДИЋ, ПРОФЕСОР ПРАВОСЛАВНОГ
БОГОСЛОВСКОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

Загађење природног окружења и неповратно уништење природе постаје начин живота модерног човека. Последице таквог понашања су очигледно трагичне за људски живот и одржање на читавој планети земљи. Шта православна црква може да уради на овом проблему ако је немогуће повратити оно што је претходно изгубљено? Да бисмо одговорили на ово питање треба да пронађемо узроке еколошке катастрофе. Ако хоћемо да лечимо болест, морамо да поставимо тачну дијагнозу болести. Касније ћемо видети које лекове може да понуди православна традиција и начин живота у третману тешко оштећеног и рањивог природног окружења.

УЗРОЦИ ЕКОЛОШКОГ ПРОБЛЕМА

Пре много векова западноевропски човек је почео да посматра појединца обдареног интелектом као независног субјекта у односу на окружење. Модерни човек посматра природу као објект истраживања и претвара је у објект коришћења са циљем побољшања квалитета свог свакодневног живота. На овим претпоставкама је створен западно-европски свет.

Наука користи аналитички метод за посматрање и истраживање природе, а њени закључци су омогућили изградњу машина које искоришћавају природу са циљем побољшања стандарда живота

људи. Од тренутка када су измишљене и конструисане парна машина, авион, телеграф, телефон, као и други изуми, преко открића електрицитета и модерних технологија, наука и њени плодови, које једним именом могу бити назване „техника и технологија“, убрзано су напредовали тако да нове машине и средства за производњу и експлоатацију природе настају сваки дан. Оно што је додатна одлика модерне науке, уз до сада наведено, јесте то да велики број научника и обичних људи који верују у науку, разумевају науку на штету хришћанске религије. Већина научника користе научна достигнућа да покажу да Бог није створитељ света, него да су земља и сав живот на њој вечни и исконски и без икаквог утицаја Бога или било каквих натприродних сила. По њима, присуство живота и природних врста су случајни догађаји без икаквог крајњег циља. У задње време, научници посматрају себе као апсолутне господаре природе и живота и као некога од кога све зависи. Ово води до чињенице да модерни човек верује да ће он, својим властитима снагама и науком, имати апсолутну контролу над природом и животом и да ће он коначно створити рај на земљи. Које су, међутим, стварне последице науке и технологије и какво је наше разумевање ових последица?

Захваљујући модерној техници и технологији, производња свега у свету што долази од природних ресурса напредује толико брзо у пару са искоришћавањем природе да није остављено довољно времена да се обнове природни ресурси. Пошто су жеље човека као појединца у односу на квалитет живота незајажљиве, захтеви за повећањем производње постављају се на дневном нивоу. Модерни човек је постао неконтролисани конзумент свега и то је разлог зашто захтева повећање производње. Са циљем да лакше задовољи своје жеље човек се уједињује у заједнице и врсте државних заједница које имају за циљ да обезбеде срећу и лагодан живот људском бићу као појединцу.

Искоришћавање природе са циљем задовољавања растућих потрошачких жеља модерног човека оставља толико много дубоких рана на природи да се она не може обновити у одређеним областима. Одатле, дешава се општа трка и борба, не само између нација и држава, него и између појединаца унутар једне државе, да присвоје што више природних ресурса. Као резултат све су учесталији сукоби и ратови међу државама и нацијама за контролу над природним ресурсима. Ратови, с друге стране, воде у трку у наоружању и следствено производњу и употребу нуклеарне енергије са циљем производње нуклеарног оружја, што је најопаснија енергија, која има потенцијал да доведе до потпуног уништења живота на земљи.

У исто време, индустријска производња не само да мења, искоришћава и троши природу, него иза себе оставља непрегледне колиине отовног отпада и смећа, те загађења које трајно кородира и уништава природу. Посебно морамо да поменемо нуклеарни отпад као и медицински отпад – пошто нема начина да се трајно и безбедно одложе, они представљају потенцијалну опасност да затрују и униште сва жива бића на земљи.

Последице загађења и разарања природе су видљиве не само у природи у форми климатских промена и великих природних катастрофа, него и када посматрамо сама људска бића.

Као пример, спомињемо ситуацију из нашег локалног животног окружења. На територији наше епархије већ деценијама постоје два велика загађивача природе. То су фабрике за производњу и прераду челика, лоцирана у граду Смедереву, који има око 150.000 становника, као и велике термо централе Костолац и Дрмно у којима се производи струја, а које се налазе на око 20 километара од Пожаревца. Ова два дивовска загађивача ваздуха, који производе и огромне количине отпада, нису само велика претња животној средини и људским животима, јер у данима високе влажности и

ниског ваздушног притиска људи не могу да дођу до чистог ваздуха због ових загађивача, него такође драстично утичу на промену микро климе. У последње две деценије, зимски период уопште нема снега (што пре није био случај), док су падавине изненадне и обилне чак и у периодима године када не би требало да се појављују. Све је више и појаве олујних ветрова такве разорне снаге да људи, чак и они најстарији, не памте да се нешто такво дешавало у прошлости на овим територијама. Ове појаве су пробудиле свест код људи да се нешто озбиљно дешава са нашим животним окружењем, и то је разлог зашто се последњих година толико одлучно супродстављају изградњи малих хидроцентрала на околним рекама.

Сличан је случај и у другим деловима Србије, где се еколошка удружења појављују све чешће. Ми лично блиско сарађујемо са неким од тих удружења, посебно у области едукације најширих слојева друштва, са циљем да заштитимо и обновимо угрожено окружење.

Загађење природе је недвојбено одраз тровања људског тела. То је разлог зашто се појављују све нове и опасније болести, против којих човек није у стању да се бори упркос развоју науке и технологије. Ово показује да је човек интегрални део природе и да дели исту судбину са њом. Још тачније, људски однос према природи је заправо људски однос према властитом телу и животу. Све ово је јасно у модерном свету и ако се нешто не промени последице ће бити трагичне и смртоносне, како за целину природе, тако и за људску врсту. Али како да се ово промени када смо упали у зачарани круг смрти са оваквим начином живота, из кога као да нема излаза?

Смањивање потрошње ће недвосмислено довести до смањивања производње. Смањивање производње ће, међутим, водити ка смањивању запослености и тако довести милионе до руба егзистенције, што ће даље водити ка крвавим револуцијама и ратовима између нација. То је разлог зашто политичари не желе да

чују за еколошке проблеме и чак их игноришу, јер могуће смањење индустријске производње са циљем очувања животне средине недвосмислено ће водити смањењу прихода грађана и довести у питање статус и позиције политичара. Како онда да зауставимо еколошку катастрофу? Мала је вероватноћа да ће прелазак на обновљиве изворе енергије какви су сунце или ветар трајно решити проблем животне средине. Потребно је да променимо перцепцију природе и других људи, да бисмо радикално променили тренутни начин живота и појединце учинили заштитницима и чуварима природе. На који начин може православна црква у складу са својим искуством и погледом на свет и човека придонети промени тренутног менталитета људи тако да се они окрену од потрошача у заштитника природе и да кроз то сачувамо планету земљу и живот на њој?

ПРАВОСЛАВНИ ПОГЛЕД НА ЧОВЕКА И ПРИРОДУ

Православна црква и њен начин живота, као и њен поглед на истинску егзистенцију човека и света, утемељени су на есхатолошкој визији човека и света. Човек и свет су дело Божје љубави. Бог их је створио из ничега са посебном сврхом. Задња стварност коју је Бог наменио човеку и свету, на основу открочења, јесте заједништво свих људи и природе са Богом Оцем кроз Господа Исуса Христа и кроз сарадњу Духа Светога и њихов вечни живот (1 Кор 15:23-28, Мат 25:31, Лук 6:20-23). Ипак, ако човек жели исто, то је зато јер Бог не користи насиље да би натерао човека. Ова визија је утеловљена у литургији, односно у тајни евхаристије, која је пре свега окупљање људи и природе око Христа и заједништво с њим и међусобно. Литургија се не служи за једну особу, нити се може служити за једну особу. То је заједничко дело многих људи и Бога. У исто време, природа у својој целовитости је посвећена током литургије у форми

посвећивања хлеба, вина, воде и других дарова. Шта нам показује литургија с обзиром на ову стварну егзистенцију човека и природе, на њихов начин живота и на њихов међусобни однос?

Човек виђен са есхатолошког и самим тим литургијског становишта није индивидуа, он није самодовољан, него је биће у заједници. Тачније, човек, као ни једно друго створено биће, створен је да буде личност. Човек је међутим личност само у заједници слободе и љубави Бога, других људи и природе. Искуство љубави за другу личност показују следеће чињенице које се односе на личност и које је сачињавају.

Прво: кад неког волиш слободно, то биће постаје специјално и јединствено за тебе, оно постаје личност. Они које не волимо за нас и не постоје.

Друго: биће које волиш за тебе постаје толико драгоцено да своје постојање не можеш ни да замислиш без њега.

Треће: када други воле тебе, тада и ти постајеш јединствена личност; имаш утисак да си најважнија личност на свету, да си сличан Богу о коме зависи постојање онога ко те воли.

Четврто: љубавна заједница једне личности са другом у исто време чини свет око њих постојећим и јединственим. У заједници личности са другим бићем природа која их окружује постаје драгоцена и непоновљива. Она такође постаје као личност. То је разлог зашто човек који воли и који је вољен истовремено воли и читав свет. На тај начин, човек је личност само када је у заједништву слободе и љубави са другим човеком¹. Ова изјава уводи нас у другачију онтологију, у онтологију заједништва, односа.

¹ Више о овоме видети у студији: „Теологија и еколошки проблем“, у Саборност (2019), стр. 21-28.

ОНТОЛОГИЈА ОДНОСНОСТИ

Модерни човек себе види као јединствено персонално биће различито од других. Он слободу осећа као слободу од другог, а не као слободу за другог. За модерног човека, други је непријатељ (пакао), а не извор постојања. Литургија, са друге стране, показује супротно; човек је личност само ако своју слободу изражава као љубав према другом човеку, као слободу за другога. То је због тога што литургија, као заједништво многих људи уједињених једним човеком, епископом, јесте откровење божанског начина постојања за који је човек позван да му стреми, јер је он створен као „сличан“ Богу. На основу Христове објаве Бога, као и на основу учења црквених отаца, Бог јесте један али је и заједница три личности: Оца, Сина и Светога Духа. Свака од ових личности је вечно и јединствено биће, али само у заједништву слободе са другом личношћу.

Отац као личност је принцип божанствености и узрок Светог Тројства и он јесте што јесте, Он је – Отац, јер слободно, из љубави, рађа сина и од кога проистиче Дух, односно он је вечно заједништво са Сином и Духом. Обојица Син и Дух су јединствене личности јер су у вечном заједништву слободе са Богом Оцем и међусобно. У исто време, божанска природа постоји вечно на основу личног заједништва Оца, Сина и Духа. Остварена личност као заједништво је основ (*ύπόστασις* – ипостас, стајати под) постојања божанске природе. Литургијско заједништво човека са другим људима одражава начина Божије егзистенције и због тога је од онтолошког значаја за човека. Заједништво личне слободе са другим личностима је стварна егзистенција.

Заједништво људи између себе и са остатком природе без Бога, односно без Христа и литургије, не може гарантовати вечно постојање људи и природе. Следећи су разлози за ово: на основу

објаве забележене у списима Старог завета човек је створено биће. Он је створен из ничега као и остала природа. Људи су смртна бића јер су створени из ничега, као и друга бића. Због тога, људи не могу да постоје сами, по својој природи. Човек није Бог. Ипак, он је створен да буде Бог, да превазиђе смрт и живи вечно. Али, особа то не може достићи сама, на основу своје природе, него само на основу заједништва са другим људима и природом и кроз заједништво са Богом, јер је Бог једини извор живота.

Ипак, човек као створено и ограничено биће не може достићи заједништво са Богом ако то Бог не уради први. Бог је невидљив, непознатљив, за човека неизмерив и човек не може бити уједињен са њим. Човек нарочито не може то да учини због изворног греха и пада. Ово је пуни значај силаска Сина Божјег у свет и његовог утеловљења. Син Божији је постао Исус Христ да би у својој личности ујединио човека са Богом Оцем и да би сваком човеку дао прилику да буде сједињен са Богом. Дакле, да би човек као икона Божја постао сличан Богу и да би стекао вечни живот, потребно је да има не само заједништво са другим човеком, него и са Богом кроз Христа. Ово заједништво може бити остварено једино у цркви, у литургијском заједништву. У литургији Бог и човек су нераздвојиви.

Са друге стране, човек је део природе. Као телесно биће његово тело је у директној вези са осталом природом. Постојање човека директно зависи од постојању целе природе. Природа је ресурс људског живота. Као што је речено, сва створена природа учествује у литургији. Литургија се не може служити ако нема дарова природе: хлеба, вина, воде, уља и другог. Централни догађај православне литургије је посвећивање природе (дарова), призивом Духа Светога на њих. На бази литургијске визије и искуства, природа је створена из ничега и створена је за вечност, што значи са циљем вечног постојања. Да би живела, нужно је да буде у односу са Богом, што

значи да природа мора да буде уједињена са Богом који је једини извор живота и бесмртан. Ипак, природа то јединство не може да достигне сама од себе, без човека. Човек је једини посредник између природе и Бога, он је тај који приноси или не приноси природу Богу. Управо због тог јединства природе са Богом, Бог је створио човека на почетку историје а на крају стварања, сличног самом себи, „по својему обличју“ (Пост 1:26). Он је створио човека слободним и дао му је моћ над природом. Човекова моћ над природом не значи да је човек створен да произведе и уништи природу онако како ми то чинимо данас, него је човек позван да буде посредник између целе природе и Бога, што значи да буде свештеник у природи и њен спаситељ од смрти (уп. Рим 8:19-21) – то значи да понуди природу и сједини је са Богом, тако да обоје и човек и природа живе вечно.

Ово је за нас показано и потврђено кроз Христа. Кроз читав његов животни пут, и посебно кроз његову крсну жртву, Христ је Богу Оцу приказао људску природу и кроз њу сву осталу створену природу. На овај начин, Христ је постао свештеник у природи који је створену природу приказао ка свету жртву Богу Оцу. Као одговор на овај свети дар Христов, Бог Отац је дао човеку, као и осталој створеној природи у Христа, вечни живот. Ово је показано кроз догађај васкрсења Христовог из мртвих. У исто време, Исус Христос је постао свештеник и посредник у уједињавању свих људи који то желе и читаве природе са богом Оцем. Својим утеловљењем Христ је постао једини прави свештеник и посредник између света и Бога и омогућио је сваком човеку да се уједини са Богом и да постоје вечно, и човек и природа. Због тога, човек је позван да Богу жртвује себе самог и своју властиту природу, уколико то слободно жели да учини да би Христос могао да принесе и уједини човека са Богом Оцем. Ово једино може да се догоди кроз Христа у литургији, односно у Цркви. То је показано литургијом и њеним чинодејствима. Дарови природе у литургији:

хлеб, вино, вода и друго које приносе верни људи предају се у руке епископу који је икона Христосова, да би их могао принети Богу Оцу. Зазивањем Духа Светога на све верне и на принесене дарове, људи и дарови природе постају сједјињени са Христом и Богом Оцем нераздвојиво и несливено и на овај начин бивају обожени. Природа и људи у литургијском дару иконично осликавају крајњу стварност света, царство Божје у коме превазилазе смрт деловањем Духа Светога, како се то догодило у Христовом васкрсењу из мртвих. Ово показује крајњу сврху и испуњење целокупне природе, која се жртвује Богу кроз Христа по Духу Светом да би на крају историје света превазишао смрт и да би свет постао вечна космичка литургија, то јест, Царство Божије. Тако, дакле, природа није створена да би била потрошена и изгубљена, него да живи вечно и то у заједништву са Богом у Христу и као Христ. Међутим, природа овај циљ сама, без човека, не може да постигне. Човек је једино биће које је, као свештеник, у стању да природу принесе Богу. Истовремено, спасење природе по човеку од смрти је заправо спасење човека као човека, као личности. Човек је различит од природе, односно од других живих бића, али он није независан, или другим речима одвојен од природе у својој егзистенцији. Разлика између човека и природе је да је он слободан, да је он личност. Међутим, личност човека не постоји без створене природе, као што ни природа не постоји без личности човека. На који начин модерни човек може да промени онтологију индивидуализма у онтологију односности и заједнице да би обоје човек и свет постојали литургијски?

НАЧИН ИСПУЊЕЊА ОНТОЛОГИЈЕ ОДНОСНОСТИ

У ЦРКВИ И СВАКОДНЕВНОМ ЖИВОТУ

Базирано на искуству литургије, прилика за личност да промени онтологију индивидуализма и егоизма у егизистенцију као причест

јесте крштење. Крштење је услов да неко постане члан литургијске заједнице. Шта је суштина догађаја крштења? Крштење је симболична смрт старог човека и рођење новог. Другим речима, да би особа постала биће причести мора да се одрекне своје воље, да се одрекне свог егоизма и да пројављује слободу као љубав за другог човека и природу у литургији. На овај начин човек трансцендира смрт и васкрсава у Христу. Особа то може да учини само уколико хоће, уколико своју слободу изрази стваралачки као вољу да сабира једно са другим, а не да разграђује и уништава. Смрт, наиме, није ништа друго него одвајање човека од другог човека, одвајање од Бога, као и раздјеливање јединствене природе на делове до њиховог нестајања.

Ово је у суштини дубински етос православно-хришћанског аскетизма. Централни елемент монашких завета и монашког живота је одрицање од своје воље да би се испунила воља другога, то јест воља Божија. Сврха аскетског живота је слобода човека, што значи ослобађање од робовања властитој природи и страстима, да би се изразила сопствена слобода као љубав према другом човеку и према Богу. Без овог ослобођења, нема љубави: све је интерес и егоизам, самољубље. Инсистирање на томе да је слободна воља кључ за остваривање онтологије односноности има кључни значај за живот како људи, тако и природе. За разлику од модерног начина школовања и образовања које је усмерено ка развоју људских интелектуалних способности као појединца, и тиме усмерена према рационалном приступу животу, неопходно је образовати пре свега људску вољу. Воља је темељни састојак за остваривање личног заједништва са другима, без које, како смо видели, нема постојања за човека. Да би био причасник овог заједништва човеку није потребно да толико развија своје интелектуалне способности него да се ослободи робовању природи и њеним законима, као и од робовања својим страстима, да би био у стању да испољава слободну вољу као љубав

према Богу, другом човеку и природи. Воља човека је кључни елемент² не само за решење међуљудских односа, већ сасвим извесно и ако желимо примену разумних решења с обзиром на проблеме друштва у целини, али и зарад превазилажења еколошке кризе. Сведоци смо многих апела научника да човечанство мора да промени став према будућности уколико хоће да и планета земља и човечанство преживе, што, иако логично, ипак не наилази на слагање људи. Само одрицањем од наше воље, или прецизније од само-воље, егоизма и индивидуализма могуће је променити потрошачки менталитет. Ово је назначено аскетским искуством православног хришћанства. Кључни елемент православног хришћанског аскетизма је напуштање своје воље у циљу испуњења воље другог који је Бог. Прецизније, то је добровољно напуштање егоизма од стране личности да би се остварило слободно причешће са Богом и са другим човеком. Тек из овакве заједнице, како смо видели, нужно настаје људска љубав према остатку природе као творевине Божије. Образовање, стога, мора да обрати пажњу на онтологију односноности и причасности са другом особом и са Богом, односно заједницу љубави за другог и за Бога. Без слободе нема љубави, а без љубави за другог и Бога нема егзистенције. Ова истина би требало да се подучава унутар породице и да се настави у школи и свим другим друштвеним институцијама. Све цркве и хришћанске заједнице треба да обрате пажњу на њу.

2 Људска воља као кључни елемент живота и егзистенције је назначена не само од стране црквених отаца и аскета, него и од стране руског писца Фјодора Достојевског у његовим делима. Достојевски јасно показује да је утопија да се може засновати живот на логичном и рационалном приступу ако постоје егоизам и самовоља (коментар аутора).

ЗАКЉУЧАК

Онтологија односноности на којој хришћанска православна теологија инсистира, јер је базирана на учењу о Богу као Тројству и на практичном литургијском и аскетском животу, може бити прихваћена и од стране науке. Постоји довољно елемената у модерној науци за то, као што су Ајнштајнова теорија релативности и квантна теорија³. Средствима едукације људске воље, која је кључни елеменат хришћанске онтологије, личност може да се претвори из индивидуе у личност, што значи у биће причасности и да тиме промени свој потрошачки менталитет с обзиром на другу личност и природу. Све ово је неопходно ако хоћемо да сачувамо себе и тиме и природу од смрти и коначног уништења.

3 Видети: Ј. Зизијулас, „Патристичка антропологија и модерни свет“, Саборност (2019), стр.1-20 (текст објављен на српском).

КЛИМАТСКА КРИЗА И ПОТРЕБА ЗА ПРАВОСЛАВНИМ ПРАВИТЕЉСТВОМ

ТЕОДОТА НАНЦУ (THEODOTA NANTSOU)

Еколошка етика није нова грана православног хришћанског мишљења. Брига за свет, схваћен као Божја творевина, има дубоке корене у патристичкој, литургијској и аскетској традицији источне православне цркве. Етика и теологија, међутим, не преносе се аутоматски у праксу. Човечанство, суочено са катаклизмичним утицајима климатске кризе и огромним ефектима губитка природних екосистема и биодиверзитета, учинило је улогу цркве апсолутно неопходном у активном обнављању хармоничног и перспективног прожимања са нашим окружењем.

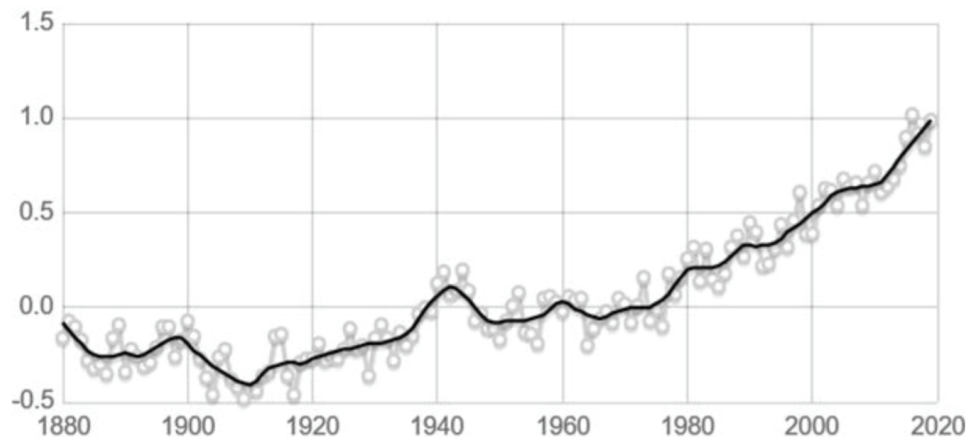
СВЕОБУХВАТНИ ПОДУХВАТ ЗА ОПСТАНАК

Климатска криза већ се приближава прагу опасном по живот, са порастом средње температуре планете за 1,5–2°C. Достицање ове тачке, ван научне сумње, сматра се почетком незаустављивог урушавања климе и екосистема. Према подацима о атмосфери које су забележиле научне опсерваторије „просечна површинска температура планете порасла је за 2,05°F (1,14°C) од краја 19. века, што је промена изазвана углавном повећањем угљен-диоксида и других емисија произведених од човека у атмосферу. Већина загревања десила се у последњих 40 година, а шест најтоплијих

година забележено је од 2014. године¹⁴. Последице катастрофалне промене климе изазване од људи већ се осећају у свету: губитак морског леда, убрзани пораст нивоа мора и дужи, јачи топлотни таласи који доносе катастрофалне поплаве, незаустављиве огромне шумске пожаре и претње по биодиверзитет.

Како се климатске промене, као планетарна криза узрокована емисијама у атмосферу специфичних гасова створених од људи, дижу ка катастрофалном нивоу, простор за деловање се сужава, захтевајући хитност за драматично повећање ефикасних мера.

Слика 1: Глобални пораст просечне температуре од 1880. године, извор: NASA's Goddard Institute for Space Studies (GISS), табела, www.climate.nasa.gov

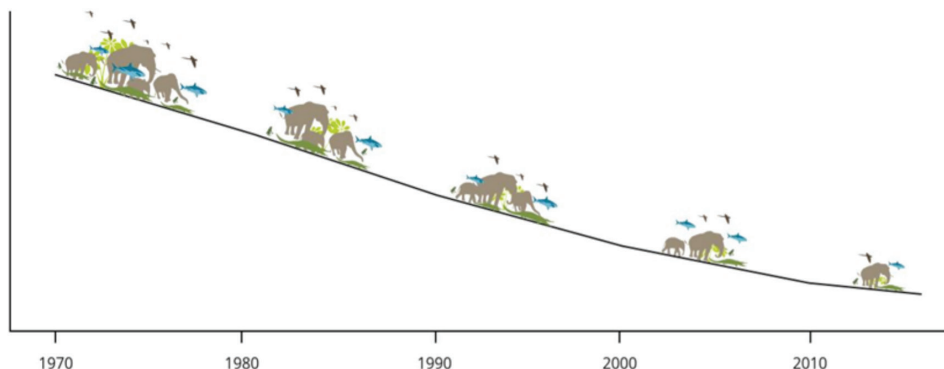

У исто време, планету погађа још једна криза. Губитак биодиверзитета и природних ресурса напредује алармантно

¹ NASA. Global climate change – Vital signs of the planet. Facts, 2020 <https://climate.nasa.gov/evidence/>

брзином. Према Извештају о животу на планети за 2020. годину², величина популације сисара, птица, риба, водоземаца и гмизаваца од 1970. године забележила је драматичан просечан пад од 68%.

Слика 2: Просечан пад популација животињског света. извор: Ливинг Планет Репорт 2020

2021. година је прекретница за усаглашене акције за преокретање овог тренда планетарне кризе историјских размера, што буди оптимизам за светлију будућност човечанства као брижног управитеља наше живе планете.

Најзначајнији догађаји у том правцу су међународне конференције о клими и биодиверзитету, првобитно планиране за 2020. годину и на крају одложени због пандемије ковид-19, као и усвајање заиста револуционарног и перспективног Зеленог договору ЕУ³. Истовремено, ускоро би требало да буде постигнут споразум о европском Механизму за праведну транзицију⁴ који ће понудити

2 R.E.A., Almond, M. Grooten and T. Petersen, (eds.), Living Planet Report 2020 – Bending the curve of biodiversity loss (WWF, 2020).

3 Европски зелени договор, 2020. <https://bit.ly/3mB0H0X>

4 Механизам за праведну транзицију, 2021. <https://bit.ly/2J4ffIK>

преко потребну финансијску помоћ регионима и заједницама у њиховом одступању од загађујуће и климатски разорне зависности од угља. Важно је да овај фонд искључује сваку могућност финансирања великих, богатих загађивача, попут индустрије фосилних гасова, и да има за циљ отворену и правичну обнову ка јаком и отпорном друштву.

Европски зелени договор, пакет законодавних и политичких иницијатива које служе високом циљу да Европа постане први климатски неутрални континент, значи да његови циљеви и мере морају постати кровни водич за координацију акција ка нултим емисијама. Зелени договор покрива широк круг сектора, првенствено повезаних са енергијом (директиве о обновљивој енергији и енергетској ефикасности), индустријом (акциони план кружне економије), здравим и еколошки прихватљивим системом хране (Стратегија ЕУ „од фарме до виљушке“), заштитом природе (Стратегија ЕУ за заштиту биодиверзитета 2030. и Стратегија ЕУ за шуме), правичним преласком на динамичну економију без фосилних горива (Фонд за правичну транзицију) и климатским променама (Европски климатски закон).

Многе земље у нашем балканском суседству тренутно су у фази постепеног укидања коришћења угља, што је изазов који треба да привуче пажњу помесних православних цркава. Избацивање угља из локалне и националне економије, тог вишедеценијског главног извора електричне енергије, оставиће десетине хиљада радника у неизвесности и дубоко забринуте за будућност свог посла. Зато прелазак у пост-лигнитну еру Кожанија, Флорине и Мегалопоља у Грчкој, али и у другим балканским земљама, пре свега у Румунији, Бугарској, Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини, представља испит за пасторалну бригу цркве према заједници која пролази кроз тешка времена.

УЛОГА ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Колико улога хришћанства може бити важна у заштити биодиверзитета и ублажавању климатских промена у све јаче међусобно повезаном свету суоченим са бескрајним низом криза које превазилазе националне границе?

Захваљујући вођству садашњег васељенског патријарха Вартоломеја и његовог претходника Димитрија (1973–1991), православна црква је разрадила снажан еколошко-теолошки приступ⁵, чије остваривање у свом средишту носи хитност у заштити животне средине. Бројне посланице, пастирске поруке и чиновни дубоке бриге за очување природе и хитност бављења климатским променама били су посебно ефикасни у подизању еколошке свести широм света.

У оним деловима света у којима је православно хришћанство преовлађујућа религија, недавно истраживање (2017.) Истраживачког института Пју⁶ показало је да дубока забринутост и глас васељенског патријарха Вартоломеја о хитности решавања кризе климатских промена и губитка биодиверзитета имају јасан и позитиван утицај. Православни хришћани увелико се залажу за строжа правила за очување природе и уопште за заштиту животне средине.

Улога цркве је од највеће важности нарочито у сиромашним заједницама, које додатно трпе и последице лошег квалитета ваздуха и загађења, као што су угљени басени на Балкану. Брига цркве за угрожене појединце и породице, чак и јавно заступање њихових потреба за праведном транзицијом на будућу чисту енергију,

5 John Chrysavgis, *On Earth As In Heaven: Ecological Vision and Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew*, Fordham University Press, New York, 2012.

6 Pew Research Center, *Orthodox Christianity in the 21st century. Polling and analysis*, 2017. <https://www.pewforum.org/2017/11/08/orthodox-christianity-in-the-21st-century/>

за решењима за климатске промене засновane на природи и за динамичну локалну економију у којој нико није сувишан, може бити од пресудног значаја.

Климатске промене нису само једна од највећих претњи свету какав познајемо. Реч је о дубокој друштвеној и економској неправди. Као што је патријарх Вартоломеј надахнуто рекао, „[Ми] не можемо одвојити нашу бригу за људско достојанство, људска права или социјалну правду од бриге за еколошку заштиту, очување и одрживост. Ове бриге су исковане заједно, чинећи испреплетену спиралу која се може спуштати или уздизати.»⁷

Светска фондација за природу (WWF) је активно помагала заједницама највећих светских религија да преточе у дело њихово дубоко разумевање брижне улоге човечанства за свет. Уз подршку научних и истраживачких података, дубоко етички однос православног хришћанства може постати сила промене, снажан глас за живу планету, здрава друштва и праведан прелазак на климатску неутралност.

Бројни примери заиста надахњујућих иницијатива за бригу о животној средини предузетих од православних заједница, колективно или појединачно, само су мали показатељ моћи цркве да постане преко потребни гласни вођа еколошке правде и истинске бриге за регионе који пролазе кроз фазу економске транзиције ка добу после угља и климатској неутралности.

7 Ecumenical Patriarch Bartholomew I: Creation care and ecological justice – Reflections by Ecumenical Patriarch Bartholomew. Speech at the Oxford Union, 2015. <https://bit.ly/3p7yuk6>

ДОБРИ ПРИМЕРИ ТРЕБА ДА ПОСТАНУ НОВА ПРАВОСЛАВНА НОРМА

Активна бригаа о животној средини коју је изразио васељенски патријарх Вартоломеј еволуирала је у саставни део живота православне цркве.

Претварање одређених монашких заједница у моделе одрживости, органска пољопривреда у манастирима и укључивање еколошких порука у веронауку – светли су примери повезаност савремене еколошке праксе са свакодневним православним животом. У исто време, брзо растући број вођа православних заједница исказује своју забринутост због локалног загађења, брзо нарастајуће климатске кризе, губитка биодиверзитета и природних ресурса и расипничког начина живота човечанства.

На Криту, манастир Хрисопиги пионир је у органској пољопривреди и управљању ресурсима без отпада. Још један манастир, на Халкидикију, свети манастир Благовештења у Ормилији, радећи заједно са Светском фондацијом за природу, 90-их година развио је пионирску еколошку праксу на пољопривредном земљишту. У Тесалији, манастир Светог Јована Претече чува и гаји богату разноликост природног аутохтоног семена, чувајући тако агробiodиверзитет. Такви примери бриге о природи и биодиверзитету морају постати норма за све хришћане.

Многи манастири и православне заједнице у Грчкој и другим деловима Европе поставили су системе обновљиве енергије како би покрили своје потребе за електричном енергијом из чистих извора енергије. Тренутно света заједница Свете Горе планира свој прелазак на чисту енергију, путем великог програма за постављање соларних панела у свим манастирима. У Румунији су старешине у

манастиру Светог Јована Касијана одлучиле да енергетске потребе њихове заједнице треба покрити обновљивом енергијом. Последњих петнаест година њихов манастир у потпуности је покретао ветар⁸. Такви примери бриге за климу наше планете и квалитет ваздуха морају постати норма за све хришћане.

Раних 90-их година манастири Атоса – Свете Горе сарађивали су са Светском фондацијом за природу на успостављању еколошки одрживог система за управљање и заштиту разноврсности шума о којима брину њихове монашке заједнице⁹. У секуларном свету, Грчка црква је често била критикована да третира своје шумско власништво стриктно као економско добро за развој некретнина, уместо да се стара о њиховој правној заштити и очувању. Добри примери заштите шума треба да постану норма за све православне заједнице и цркву.

Године 2009. свештеник из грчког индустријског градића Оинофита, отац Јоанис Економидес, награђен је престижном наградом Атинске академије за свој изузетан и неумољив крсташки рат за заустављање великог индустријског загађења реке Асопос¹⁰. Деценијама су фабрике избацивале непрерађени токсични отпад у реку, који је завршавао у славинама и домовима парохијана оца Јоаниса загађујући њихове животе високим садржајем шестовалентног хрома, познате канцерогене хемикалије. Кампања коју су водили отац Јоанис и хемичар Танасис Пантелоглу, који је нажалост умро од рака 2014. године, донела је важне победе за побољшање квалитета воде првим инспекцијама власти и преседанима у судским одлукама,

8 Robert Van Waarden: Romanian monks turn to wind energy, The European Wind Energy Association, 2013.

9 UNESCO/ World Heritage Convention, Mount Athos (Greece), State of conservation, 1994. <https://whc.unesco.org/en/soc/3111>

10 Deborah Kyvrikosaios: River runs purple, contaminates Greek town, Reuters, 2007. <https://www.reuters.com/article/environmentgreece-chromium6-dc-idU-SL0817394820071205>

што је значајно побољшало еколошку правду у Грчкој. Разумно је очекивање да ће свештеник водити друштвени захтев за заштиту животне средине и здравље заједнице у којој је духовни пастир.

КА ДРУШТВЕНОМ ЕТОСУ ЉУБАВИ И БРИГЕ ЗА СВЕТ

У скорашњем теолошком документу о друштвеном етосу православне цркве, који је марта 2020. године објавила Грчка православна архиепископија у Америци, једна убедљива анализа бави се коренима узрока „тренутне еколошке кризе, какве су – антропогене климатске промене, токсично загађење извора воде и земљишта широм света, свеприсутне штете по читав екосистем микропластиком и други загађивачима, крчење шума, ерозија тла, брзо опадање биолошке разноврсности¹¹“.

Ова револуционарна теолошка православна расправа, у својој речитој анализи, каже да су сиромаштво, грађанска неправда и еколошка криза „доказ колико је осиромашена људска морална свест у стању да служи идеологији“, примећујући да су „све економске школе настале у 20. веку у служби такве неједнакости, тврдећи да је то неопходан пратилац сваке развијене економије“. У исто време, „наша често непажљива потрошња природних ресурса и безобзирна употреба фосилних горива изазвали су катастрофалне процесе климатских промена и глобалног загревања“.

Научници и активисти из области заштите животне средине и климе нису више усамљени у тврдњама да климатске промене нису само питање заштите животне средине, већ и „питање социјалне заштите и друштвене правде. Црква стога позива владе света да унапреде начин за развој науке о животној средини,

11 For the life of the world: Toward a social ethos of the Orthodox Church, Greek Orthodox Archdiocese of America, 2020. <https://www.goarch.org/social-ethos>

путем образовања и државних субвенција за истраживања, као и да буду вољне да финансирају технологије које могу послужiti за поништавање страшних ефеката емисија угљеника, загађења и свих облика нарушавања животне средине.“

Подршка цркве је посебно важна заједницама које непосредно трпе негативне утицаје климатске кризе и губитка природе, као и регионима који пролазе кроз период економске транзиције са фосилних горива на привреду са нултом емисијом штетних гасова. Допринос поглавара помесних цркава друштвено праведној транзицији и промоција најбоље доступне еколошке праксе за ублажавање утицаја на друштво могу бити катализатор у заштити друштва и природе.

Искрене расправе о моралним димензијама климатских промена и премошћивање сукоба ставова научним истраживањима и доказима у одређивању најбољих доступних решења повећавају ефикасност заједничког одговора на ову егзистенцијалну кризу. Признајући да не постоји лак приступ великим еколошким проблемима нашег света, за цркву је од највеће важности да преузме улогу активног укључивања заједница и њихових вођа у дијалог усмерен на проналажење решења и постане предводник у хитним климатским акцијама.

СТВАРАЊЕ КАО ДАР: НАЦРТ ЈЕДНЕ ЗЕЛЕНЕ ПРАВОСЛАВНЕ ТЕОЛОГИЈЕ

НИКОЛАОС АСПРУЛИС

Знатно пре Париског споразума (2015.) или Зеленог договора ЕУ (2019.) одређене хришћанске цркве и теолози почели су озбиљно да промишљају о утицају еколошких проблема на садашњост и будућност Божје творевине. Међутим, упркос све већем теолошком интересовању за еколошка питања, још увек недостаје систематски приказ зелене теологије, посебно са становишта источног православља. Циљ овог кратког текста је само да упути на одређене доктринарне параметре који би поткрепили и додатно олакшали богословски и пастирски рад и сведочење поглавара православне цркве, парохијских свештеника и мирјана.

СТВАРАЊЕ ИЗ НИЧЕГ:

УЗМИМО НАШУ ПЛАНЕТУ ОЗБИЉНО У ОБЗИР

Да бисмо започели дискусију о доктринарним поставкама зелене теологије, потребно је храбро испитати порекло стварања са становишта апсолутне дијалектике између нествореног и створеног, уз радикално разумевање „ничег“ (*nihil*), наглашавајући слободу Бога као крајњег узрока стварања који обезбеђује онтолошки дуализам. Овде треба нагласити улогу коју човек може да има у односу на спасење творевине, узимајући у обзир човеков положај као „микрокосмоса“ (Максим Исповедник), као и његову одговорност и литургијски позив „свештеника творевине“. С тим у вези, треба

указати на новину у хришћанској визији у односу на различите преовлађујуће теорије у раној патристичкој ери.

С једне стране, гностицизам је сматрао да је свет „испуњен злом“. Став бекства од овог „злог“ света тада се смело сматрао неопходним условом за спасење. С друге стране, платонистички поглед, према којем је створени свет прожет божанским присуством, одржао је инхерентни концепт у различитим еко-активистичким трендовима стварања као самодовољан. Док је концепт створеног света можда први пут истакнут у Платоновом Демијургу (Тимај), његов извештај о Богу се односи на декоратера, а не на креатора *ex nihilo* у апсолутном смислу.

Најосновније питање се на крају врти око правилног разумевања самог концепта стварања, који се мора дијалектички испитати заједно са његовим почетком. Тако је хришћанска теологија била принуђена на иновације. „Стварање као ктисис је појам са којим се први пут сусрећемо [...] код апостола Павла, и он јасно претпоставља апсолутни онтолошки почетак!“. Користећи термин ктисис, а не демијургија, митрополит пергамски Јован Зизијулас наглашава онтолошки апсолутни карактер почетка стварања, што су оци цркве онтолошки тумачили као стварање „из (апсолутно) ничег“. У овом контексту апсолутно ништавило означава недостатак било какве метафизичке сродности између Бога и творевине на нивоу постојања.

Истицањем стварања из ничега (*creatio ex nihilo*) као самог темеља сваке еко-теологије, свет се не може сматрати вечним. Да је свет вечан, не би га требало стварати; а ако је створен из ничега, онда је свет створен од нечега што има неко друго постојање. Ово је

1 Cf. John Zizioulas, „Created and Uncreated: The Existential Significance of Chalcedonian Christology“, *Communion and Otherness* (Edinburgh: T & T Clark, 2006), p. 250–285, # 253.

очигледан преокрет античког гледишта и доводи до закључка да је „егзистенција плод слободе“², будући да је самореференцијалност бића, како је перципирана у античкој мисли, сада укинута. Према Зизијуласу, доктрина стварања из ничега има јасне еколошке импликације: „Свет не припада нама и ми нисмо 'становници и господари' природе [...] већ пре 'управници и управитељи“³

Чињеница да свет није вечан значи да постоји и могућност да се врати у ништа и да не може вечно да опстаје сам по себи. Једна од негативних перспектива људског пада је коначно активирање „ограничења и потенцијалних опасности својствених творевини ако је препуштена самој себи“⁴, утолико што ништавило, коначна смрт, непрекидно прожима и продире у свет. Ако је творевина дар, произашао из апсолутне и стваралачке воље Божје, онда она никако не поседује ни природна, нити нека друга средства која јемче њен вечни опстанак. Ово је неспорна реалност данас, када климатска криза угрожава одрживост и будућност саме планете. Овде је довољно да поменемо ширење глобалног загревања и радикалне последице климатских промена на биодиверзитет и опстанак свих створења, укључујући и људску врсту, да бисмо схватили да је наш свет данас, као никада раније, под јармом смрти.

ХРИСТОС, СПАСИТЕЉ ПЛАНЕТЕ: ТВАР ЈЕ БИТНА!

Дакле, шта треба чинити? Или, више у теолошким терминима. „како је Бог желео да свет постоји?“ Ово питање није само теоријско, већ се односи на срж јеванђељске поруке и хришћански идентитет.

2 Ibid., 255–256

3 Видети, John Chryssavgis & Nikolaos Asproulis (eds.), *Priests of Creation: John Zizioulas on Discerning an Ecological Ethos* (T&T Clark, 2021 forthcoming) ch. 1.

4 John Zizioulas, *Being as Communion* (Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2002), p. 102.

Временом су на ово питање предложени различити одговори.

С једне стране, постоји појам бесмртности душе. Ако ишта нуди творевини могућност постојања на природан начин, то неминовно води и ка обавезној бесмртности. С друге стране, једнако неприхватљива је и сродна тврдња заснована на „моралним“ или „правним“ основама, која претпоставља да створено биће може да се побољша практиковањем или покоравањем природном или божанском закону. Али то није случај: „Не, смрт се не побеђује тако. Једина ствар која је побеђена је заокупљеност проблемом смрти”⁵, јасно каже Зизијулас.

Овде је потребан други начин размишљања. Поново по Зизијуласу, теологија треба да се позове на халкидонску христологију. У том смислу, посебну пажњу треба посветити патристичкој идеји „ипостасног сједињења“ која даје предност личности над двома Христовим природама. По мишљењу Максима Исповедника, за превазилажење смрти неопходан је однос између створеног и нествореног. Ову улогу мора да преузме човек. Међутим, пад је осујетио овај божански постављен задатак, захтевајући промену Божјег наума. Оно што је сада било потребно јесте да логос постане човек.

Халкидонски орос (дефиниција), посебно ставка „несливено, неизмењиво, нераздељено, неразлучно“, описује однос између Бога и човека у Христосовој личности. Ово последње наглашава нужност неразлучивости створеног и нествореног, јер мора постојати стварно заједништво на онтолошком нивоу како би се избегла самореференцијалност и стварања и смрти. Тиме се зајемчују слобода, различитост и достојанство двеју стварности; иначе, однос не би био слободан. Два појма посредована су у Христосу, у коме се заједништво и различитост поклапају. Васкрсење Христоса нуди целој творевини победу над смрћу и спасење.

5 „Created and Uncreated“, 258.

СВЕШТЕНИК СТВАРАЊА: ЧОВЕКОВА УЛОГА

Светоотачко предање стога замишља човека као везу, спону или „мост“ између Бога и творевине. Насупрот преовлађујућем схватању лика Божјег (*imago Dei*) који се углавном односи на људски разум (*ratio*), грчки оци представљају другачије схватање у светлу слободе, према којој ову другу треба посматрати као „способност да се потврди или поништи сâмо постојање нечег [...], или уништити творевину или потврдити њено постојање.“⁶ Актуелна еколошка криза јасно истиче релевантност таквог схватања људске слободе. Да будемо јасни, савремене струје теологије приписују дарвинизму (не увек без резерве) и савременој квантној физици истицање инхерентне међусобне повезаности или боље речено онтолошке међузависности између човечанства и целе планете. Човек је само животиња, додуше „животиња са вољом“ „са разликом у степену, али не и врсти“⁷. Управо због слободе која је дата човечанству, човек поседује способност да „превазилази ограничења природе до тачке порицања сâме природе или било чега датог.“⁸ Тачно овде појављује се улога човека као свештеника стварања. Творевина сама по себи, лишена било каквог природног средства спасења, потребује човека као свештеника да је врати свом творцу. У евхаристији човечанство преузима ову свештеничку улогу делујући уместо самог Бога, доносећи творевину у целини Богу Оцу, како би стекла живот вечни. У том смислу, човек постаје „свештеник творевине“, онај који је позван да се према свету односи не само с поштовањем, већ и „стваралачки, како би делови творевине могли да чине целину и да ова целина може да превазиђе своје границе да би дошла у везу са

6 Chryssavgis & Asproulis (eds.), *Priests of Creation*, ch. 3.

7 *Ibid.*, chapters 3, 9.

8 *Ibid.*, cf. ch. 7 (lecture III).

Богом.⁴⁹ Тиме човек постаје незамењиви део творевине, супротно извесним савременим еколошким погледима који обезвређују улогу човека у спасавању природе.

АНТРОПОМОНИЗАМ НАСУПРОТ АНТРОПОЦЕНТРИЗМА:

ЧОВЕК ЈЕ ЈОШ УВЕК ВАЖАН ЗА СПАС СВЕТА!

Прави изазов који лежи у срцу тренутне еколошке кризе је начин на који се одговара на следеће основно питање: „Ко сам ја“? Климатска криза се не може решити без новог разумевања људског идентитета. Застарело самодовољно и самореференцијално схватање човека који не мора да се односи са окружењем да би постојао (супстанцијалистички онтолошки поглед) доводи до оштре дихотомије између човека и света. Садашње критично стање са којим се суочавамо последица је таквог схватања човека који свој однос према творевини дефинише у смислу надређености, надмоћи и поседовања.

Насупрот томе, ако се човек дефинише у појмовима односа (персоналистички онтолошки поглед), у којем референца, то јест однос са другим (са ти и оним) заузима средишњу улогу, онда је лакше остварити блиску (онтолошку) зависност човека од другог (људи, природе и Бога). Ово релационо разумевање човека може послужити као позадина другачијег еколошког етоса који се једноставно изражава на следећи начин: **Сваки појединачни део творевине је битан.** У том смислу, човечанство треба посматрати кроз жижу његове свештене улоге, што значи да је човек одговоран да читаву творевину принесе Богу за њено спасење. Ово није пуки морални задатак, већ начин живота који озбиљно узима у обзир

9 Ibid., ch. 3.

творевину у свим њеним аспектима као онтолошку компоненту лика Божјег. Такво је било схватање црквених отаца (нпр. Григорија Паламе), када су тврдили да лик Божји (*imago Dei*) није потпун ако читава творевина није њен конститутивни део.

Разлика између антропомонизма и антропоцентризма јасно се види у следећој типологији: у супстанцијалистичкој онтологији човек је дефинисан наспрам остатка света, док се у персоналистичкој онтолошкој тачки гледишта човек схвата само као део мреже односа. Ако бисмо одбацили антропоцентрични поглед, последица би била умањење одговорности човечанства не само за уништење, већ и за спасење творевине, док би се творевини доделила моћ да се сама спасава, што је гледиште једнако паганизму, које хришћанин не може прихватити.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Данас човечанству није довољно само да чува животну средину, као управник или оикономос. Климатске промене су радикално довеле у опасност сâмо постојање читавог космоса. Човек је позван да делује као свештеник творевине, као *homo eucharysticus*, да би допринео есхатолошкој нетрулежности творевине Божје. На крају времена, морамо заузврат понудити драгоцен дар који нам је Бог понудио, не као загађену и уништenu планету, већ као евхаристијске дарове тела Христовог да бисмо живели заувек. Док је „екологија [...] ствар наше суштине“, приношење творевине кроз човечанство Богу такође чине екологију питањем „нашег добробитија“ (*bene esse*)¹⁰.

10 Ibid., ch. 9.

САВРЕМЕНИ ПОГЛЕД НА БОЖЈУ ТВОРЕВИНУ

ТИМИО ПАПАЈАНИС

РЕЛИГИЈСКИ ПОГЛЕД

У погледу на свет православног хришћанства је све – укључујући и човечанство – створено божанском силом, са неизмерном мудрошћу. Ова сила произлази од Оца, Сина и Светог Духа, персонификованих у Светој Тројици. Планету земљу творац је створио као станиште за човечанство, са одговарајућим условима који омогућују људима да преживе, да се размножавају и еволуирају (упоредити Постање). Добили су интелектуалне способности као и слободу која је подстакла скокове у многим областима и омогућила им оно што се сматрало брзим напретком у писмености, филозофији, привреди и уметности. Нажалост, морални обзири у коришћењу политичке и војне моћи често су занемаривани, што је створило упадљиву неравнотежу и остаје у корену наших бројних проблема.

Људи су се кроз векове фокусирали на анализу духовних питања, при чему су религије играле одлучујућу улогу у одређивању судбине народа и појединаца. Упркос овим марљивим и доследним напорима, човечанство није успело да покаже нашој планети витално значајну бригу и заштиту прописану у Библији и патристичким учењима као управљање творевином. Овај утицај религије у 21. веку опада, али је и даље фактор који треба узети у обзир, посебно у вези претњи за целу планету и веће популације. Човечанство се према природном свету, укључујући домородачке народе, односило на арогантан и презрив

начин, игноришући или одбијајући да прихвати да је и то део Божје творевине, побијајући тиме њену суштинску светост. Овај приступ је дуго времена имао за последицу изазивање еколошких, друштвених и политичких проблема. Међутим, током 19. и 20. века човечанство је стекло знања и средства за интервенције великих размера које су почеле радикално да мењају основне параметре творевине. Подстакнуте неконтролисаним инвестицијама и разним облицима глобализације, ове интервенције великих размера су се фокусирале на економску корист, игноришући негативне и деструктивне аспекте који мењају лице планете Земље, кроз урбанизацију и уништавање природних подручја, изградњу мега канала и брана, аеродрома и лука, аутопутева и индустријских зона.

Оснивање међународних организација, као што су систем Уједињених нација и Европска унија, подстакло је међународну сарадњу за добро целе планете. Уговори и споразуми, попут Париског споразума о климатским променама, Конвенције о биолошкој разноликости, Рамсарске конвенција о мочварама и водама и Зеленог договора Европске уније, као и законодавство о животној средини заиста су направили разлику. Међутим, све то још није успело да преокрене тренд губитака природе¹ и климатске нестабилности² и успостави миран суживот свих врста и одрживих људских активности.

КЛИМАТСКЕ ПРОМЕНЕ

У данашње време климатске промене се показују као главна претња човечанству. Упркос дугим дебатама на међународном

1 R. E. A. Almond, M. Grooten & T. Petersen (eds.), *Living Planet Report 2020 - Bending the curve of biodiversity loss*, (WWF 2020).

2 Intergovernmental Panel on Climate Change. (2018). *Global warming of 1.5oC. Special report*. Link: <https://www.ipcc.ch/sr15/>

званичном нивоу, као и научним неслагањима, њени утицаји су већ видљиви, јасно документовани и не могу се оспорити. Ледени покривач на половима се убрзано топи, што доводи до пораста нивоа мора и отварања нових морских коридора у нетакнутим деловима планете. Чудни климатски догађаји постају све чешћи, узрокујући људске губитке и велике економске штете. Океани се загревају, чиме се угрожавају станишта, врсте и средства за живот. Опстанак одређених врста дивљих животиња постао је несигуран. Стопе крчења шума расту, док се доступност слатке воде у другим деловима света смањује, што доводи до дезертификације и глади као једног од најјачих мотива за имиграцију.

Упркос тако снажним сигнаlima, реакција међународне заједнице је до сада била спора и некоординисана, као плод деловања моћних економских лобија и негативне политике неких од највећих земаља, коју су до сада водиле Сједињене Америчке Државе, али не само оне. На глобалном нивоу, ситуација сазрева глацијалним темпом. Несрећни резултат је немогућност да се ефикасно контролише пораст температуре на умереном нивоу, док и даље остаје неизвесност. Главне светске религије и хришћанске цркве су играле маргиналну улогу у дебати, иако климатске промене радикално мењају кључне параметре творевине, а то је очување природног окружења, и угрожавају добробит и опстанак врста, укључујући на крају и људску расу.

ПАНДЕМИЈА КОРОНА ВИРУСА

Недавно смо били суочени са великим глобалним здравственим проблемом, вирусом ковид-19, који се брзо проширио светом изазвавши велике губитке људских живота, претњу колапса многих националних здравствених система, социјалне немире у

већини земаља и непроцењиве економске последице³. Напори за координацију одговора на међународном нивоу кроз систем УН и Светску здравствену организацију, као и инструменти регионалне сарадње попут Европске уније, нису успели да ефикасно ојачају потребну глобалну сарадњу. Подривали су је убеђени национални лидери, опречни научни ставови и незнање, упркос позитивним реакцијама и сарадњи великог дела многих друштава. Други талас вируса довео је до неопходних непопуларних мера, које су појачале социјалне немире у многим земљама. Различите вакцине и други одговарајући лекови успели су да обуздају напад вируса током следеће године, али га нису у потпуности зауставили. Требало би да будемо спремни да се на дуге стазе суочавамо са овим и сличним искушењима.

Питање које тренутно доминира научном дебатом јесте на који начин нарушавање животне средине и губитак природних екосистема изазивају пандемије, као што је ковид-19.

РЕШАВАЊЕ ДРУШТВЕНИХ ПИТАЊА

Уколико се не догоде велике катастрофе, човечанство на планети Земљи моћи ће на крају да унапреди неопходне здравствене установе као и повезане административне структуре, тако да вирус ковид-19 смести у споредну улогу. Наравно, многи научни проблеми остају да се реше, посебно питања имунизације. Друштвени аспекти напада вируса тек треба да се размотре и разреше. Највећи је утицај губитка живота на породице и економије. Конфликти настали мерама које су владе предузеле у циљу ограничавања учињене штете морају се решити и ублажити, како би се поново успоставили друштвени ред и мир и нормални демократски процеси.

3 WWF (2020). COVID-19: Urgent call to protect people and nature. Link: <https://bit.ly/3auOMiL>

У овом тренутном напору, традиционалне религије сваког региона могле би да играју позитивну улогу. Током последњих деценија неке од главних религија показале су све веће интересовање за питања животне средине и издале смернице својим следбеницима. У југоисточној Европи, на пример, православна вера је озбиљно укључена у питања животне средине вођена иницијативама ЊСС васељенског патријарха Вартоломеја. Он би могао да окупи православне цркве у региону у раду на савременом погледу на творевину, гледишту које би прогласило да су суштински црквени параметри нераскидиво везани за људски род, који их мора поштовати и управљати њима за добробит свих живих бића и који нема право да их укида или радикално модификује. Према овом принципу, климатске промене су неспорне и морају се преокренути. Слично томе, резултирајуће изумирање врста мора бити заустављено, а природна равнотежа поново успостављена. Миленијумске традиције монашких заједница, посебно аскетских, могле би да пруже непроцењиво вођство⁴. Староставне традиције монашких заједница могу пружити корисне лекције за ублажавање прекомерне потрошње, којом је изгледа вођен савремени начин живота, и примену осетљиве праксе одрживости.

Таква прогресивна позиција би омогућила религијама које их прихвате легитимитет да интервенишу у друштвеним дебатама и помогну друштву суоченом са критичним еколошким проблемима. Приступ заснован на поштовању творевине могао би се проширити на читаво подручје југоистичне Европе и на друге религије. То би могла бити инспирација за нову мрежу засновану на духовним принципима и бризи о друштвеној праведности и истовремено би помогло православној цркви да избегне супротстављене ставове у вези са здравственим и еколошким питањима и њиховим друштвеним последицама.

4 Th. Papayannis, and Hieromonk E. Simonopetrites Natural space and monasticism. The preservation of the Byzantine tradition on Mount Athos, (Goulandri-Horn Foundation: Athens, 1994).

„ПРЕПОРОД С НЕБА“ КАО УСЛОВ ЗА РЕШЕЊЕ КЛИМАТСКЕ КРИЗЕ

ЗВЕЗДАН КАЛМАР

Загађење и уништење животне средине и опасност по здравље и живот људи је једна од највећих претњи цивилизацији данас. Ова ситуација је производ дугог процеса индустријализације узрокованог широким покушајем људи да обезбеде потребе свих људи, што произилази из филозофских и различитих идеолошких изјава и прокламација научника, индустријалаца, политичара, песника и идеолога у последња скоро три века.

Упркос обећањима индустрије и науке да ће обезбедити испуњење наших потреба и понудити бољи живот и сигурност за све људе, та обећања су пропала и данас смо сведоци нечувених подела између богатих и сиромашних, глобалног уништења Божје творевине („природа“ је само део Божјег стварања), изумирања животиња и биљака без преседана и по нечувеној стопи и повећања нивоа сиромаштва упркос брзом налету тријумфалне науке.

Посматрајући са становишта континуитета библијске историје и историје последњих векова и деценија, можемо рећи да су обећања о решењу свих материјалних људских потреба путем технологије заправо поновљени покушај људи да саграде Вавилонску кулу помоћу које су би својом вољом досегли и покорили небо. У том смислу, ова побуна је била и данас је покушај људи да створени свет потчине својој вољи и својим плановима.

Такве замисли засноване су на идеји да би наука требала да

буде апсолутна инстанца истине и регулатор живота, а на крају чак и „произвођач живота“, што је довело до стања у којем је научна и технолошка контрола планете постала „религија“ са својим „религијским“ обећањима, посебно након рационалистичког преокрета у 16. веку. Од њега је започето непрестано обећање да ће са више изума, бољом и свеобухватнијом аутоматизацијом, бољом и свеобухватнијом потрошњом ресурса и њиховим претварањем у крајње производе некаквим „чудом“ „невидљиве руке тржишта“ све потребе људи бити испуњене и више им неће бити потребан Бог као скрбитељ њихових потреба.

Живимо у сложеном и захтевном добу. Као и увек у историји, људи мисле да је њихово доба најгоре, да је морал њиховог доба најгори и да никада до сада људи нису толико отпали у грех. Упркос таквим осећањима, Библија је више него јасна: „Нема ничег новог под сунцем“¹. И упркос тако јасном опису датости да је одувек било изазовно и да је одувек било лоше живети у свету сломљеном људским грехом, остаје чињеница да никада није било тако широког уништавања природе, великог броја сиромашних и незамисливог јаза између богатих и сиромашних.

Драматично стање са којим се суочава наша цивилизација огледа се у више негативних суштински повезаних појава, које деле исто порекло или долазе из истог извора. То значи да би се за решавање драме која се развија око нас и у нама у основи требало фокусирати на исту тачку или исти проблем. Проблем је само у томе што овај проблем није нека теоријска загонетка, већ конкретан проблем од суштинског значаја за све људе, како оне који од тога највише пате, тако и оне који су у стању да учине добро и пруже олакшање или чак решење за стотине милиона људи који пате од сиромаштва, неухрањености, загађења, климатских промена, експлоатације и недостатка слободе.

1 Књига проповедникова (Проп 1:9).

УЗРОЦИ И КАКО НАЋИ РЕШЕЊЕ

Узроци неједнакости су истовремено и узроци масовног уништења животне средине. Неко се може запитати како је, са све већим напретком технологије, оваква констатација уопште могућа? Зар стална научна и индустријска револуција током претходних векова и деценија нису обећавале да ће сиромаштво бити избрисано, све људске потребе испуњене, производња енергије бити таквих размера да ће сваки човек имати приступ драгоценој енергији, док ће медицина моћи да излечи све болести?

Последњих деценија развила се свест о вези између масовне индустријализације и загађења, које је очигледно у невиђеним размерама у историји човечанства. То је довело до тога да су земље и међународне институције (које су већином основале суверене државе на основу уверења да људи могу и требају да реше све економске, друштвене, еколошке и друге проблеме путем рационалних и рационално предвидивих правно-технолошко-економских интервенција и уједињења) започеле глобалне процесе са циљем описа (разумевања) и идентификовања извора и последица главних глобалних проблема.

Називи и садржај споразума формулисаних и прихваћених од тих међународних институција (као што су Уједињене нације, Европска унија, Међувладин панел за климатске промене, друге мултилатералне финансијске и развојних институција попут Светске банке, Међународног монетарног фонда, итд.) и њихових земаља чланица су се мењали и дефинисали проблеме (или су у поступку дефинисања), што је допринело успостављању система решавања и њиховог продубљивање у обиму, али, упркос томе, како се показује, неки од главних економских, еколошких и друштвених проблема на жалост и даље расту.

Покушавајући да опишу огромно глобално уништавање „природе“, изумирање Богом даних врста животиња, биљака², уништавање климе у облику антропогено изазваних климатских промена, глобално загађење океана и тла, људи су све више повећавали нарацију о потенцијалу даљег технолошког развоја као једином решењу за технолошки узроковано текуће уништавање.

Технологија као таква није панацеја и неће решити проблем. Визија борбе против климатских промена и загађења животне средине на глобалном нивоу, уз искорењивање сиромаштва, обезбеђивање универзалног приступа чистој, приступачној енергији (укључујући храну као енергију) и приступ чистој и питкој вода за све, постаће стварност у Европи и на Балкану само заједно са моралним препородом и друштвеним, правним и економским реструктурирањем.

Таква промена неће бити могућа ако остане нетакнут садашњи систем планирања и вођења економије од врха до дна, од корпоративних центара моћи до „објективизираних“ грађана који обезбеђују бескрајну акумулацију богатства за све мање руку.

Иако већина људи (на глобалном и националном нивоу, у свакој нацији), заробљена у свакодневној борби за обезбеђивање основног прихода неопходног за живот, не доводи у питање узроке неједнакости, стално расте свест о чињеницама поткрепљеним са све више доказа из различитих истраживања да су највећи победници у глобалној економији они у врху друштва.

Истраживање Оксфама открило је да је у последњих 25 година горњих 1% грађана остварило више прихода од најнижих 50%

2 Скорашњи подаци показују да се због људских активности до милион биљних и животињских врста суочава са изумирањем, многе у року од неколико деценија, каже најопсежнији извештај о стању глобалних екосистема, <https://www.nature.com/articles/d41586-019-01448-4>

грађана заједно³. То значи да су у суштини успостављени економски механизми који заправо подстичу само ограничене слојеве друштва (ограничен број земаља ако се гледа глобално), док је више од 90% људи заправо подређено таквом систему без изгледа да икад постигне користи и благодети који би се могли обезбедити ако би расподела богатства била праведна. 2.153 милијардера у свету имају више богатства од 4,6 милијарди људи који чине 60% становништва планете, открио је други извештај Оксфама уочи Светског економског форума (WEF) у Давосу у Швајцарској 2020. године⁴.

Новац као представник вредности (и богатства) створених економским активностима целог човечанства показује да се људи изузетно добро сналазе у производњи, али као што је већ показано, веома лоше у расподели произведеног. Глобално постоји такозвани физички новац (новчанице, кованице и новац депонован на штедним или текућим рачунима), у укупном износу од око 36,8 билиона долара. Ако се узме у обзир и такозвани „примарни новац“, који обухвата још и разне облике хартија од вредности које емитују централне банке, износ укупног новца се пење на око 90,4 билиона долара⁵. То значи да постоји довољно физичког новца да сваки човек располаже са око 12.500 УСД.

Средства уложена само у финансијске деривате (разни облици хартија од вредности у комерцијалним токовима) укупно износе најмање 544 билиона долара, а највиша процена иде до 1,2 билијарде долара. У ствари, у дериватима има много више новца него на свим берзама заједно, које носе релативно безначајних 73 билиона

3 OXFAM: An economy for the 99%. Briefing paper, 2017. <https://bit.ly/2Kw2OGc>

4 OXFAM international: World's billionaires have more wealth than 4.6 billion people, 2020. [press release]. <https://bit.ly/34gazak>

5 MarketWatch: Here's all the money in the world, in one chart, 2017. <https://on.mktw.net/3mrqwR7>

долара⁶. Људско „краљевство“ је заправо изузетно богато. Људи су створили технологије и структуре, као и производе који заправо стварају огромне количине богатства, али се оно преноси само на неколицину и преко избегавања плаћања пореза, пореских утаја и улагања у сумњиве и криминалне активности, док у исто време нема довољно средстава, потребних иначе у знатно мањем износу, за помоћ сиромашнима, гладнима, енергетски сиромашнима и изложенима климатским променама и загађењу.

Само у САД је у 2017. години око 15% становника живело са мање од 2 долара дневно⁷, док је у много сиромашнијим земљама света 689 милиона људи живело са мање од 1,90 долара дневно. На нешто нижем степену сиромаштва, у 2017. години⁸ је 24,1% становника света живело са мање од 3,20 долара дневно, а 43,6% са мање од 5,50 долара дневно. Одатле постаје јасно да нешто у вези свакодневног уређивања међуљудских односа није у реду.

Рана процена светског сиромаштва за 2020. годину, која укључује последице пандемије ковида-19, предвидела је да ће додатних 88 до 115 милиона људи бити гурнуто у екстремно сиромаштво, чиме ће укупан број сиромашних у свету бити између 703 и 729 милиона. Ново истраживање процењује да ће климатске промене до 2030. године довести до сиромаштва додатних 68 до 132 милиона људи. Климатске промене представљају акутну претњу за земље у подсахарској Африци и јужној Азији, регионима где је концентрисана већина светског сиромаштва⁹. Ове бројке и њихови озбиљни „скокови“ под таквим изазовима показују колико је рањива барем

6 Ibid.

7 The Economist, How many Americans live on \$2 a day? 2019. <https://economist.com/3r3h36c>

8 The World Bank, Poverty, 2020. <https://bit.ly/2WyhFml>, <https://www.worldbank.org/en/topic/poverty/overview>

9 Ibid.

половина светског становништва.

У таквим околностима било би потпуно неодговорно тврдити да се помоћу технологије, кроз технолошке изуме, могу постићи промене. Као што знамо из историје индустрије, иста универзална решења су промовисана у облику неограничене хидро-електричне енергије, неограничене нуклеарне енергије, неограниченог овог и неограниченог оног. Али, систем је остао нетакнут, показујући да ће без дубоке и потпуне промене става од стране човека систем увек остати исти, стварајући неправду, патњу и поделе међу људима, без достизања икаквог решења.

Као што је поменуто, климатске промене и загађење су директна последица застарелих технолошких решења, а такође су и генератори невероватне друштвене патње на читавој планети. Слични степени сиромаштва, хроничних болести повезаних са загађењем и растуће друштвене неправде постају све више главне одлике и српског и већине друштава на Балкану.

Србија и Балкан се у свим сценаријима климатских промена које је развио програм УН за климатске промене (у склопу UN-FCCC – Оквирне конвенције УН о климатским променама) налазе у положају високе могућности радикалних и озбиљних промена временских образаца која ће довести до промена услова живота с којима значајан број становништва неће моћи да се носи (нпр. велике и честе бујице и поплаве, суше, шумски пожари, губитак пољопривредних производа због временских прилика), што ставља Балкан међу регије које ће бити у великом ризику од сиромаштва изазваног климатским променама.

У Србији се најмање 80% становништва може сматрати сиромашним, јер најмање толико становника троши преко 10% својих прихода на енергију, грејање, гориво за превоз и комуналне услуге (воду), што значи да нема довољно средстава за храну и друге

битне потребе у хладнијој клими у којој живе. Такво сиромаштво даље значи да најмање половина становништва зими користи пластику, гуме и отпад за грејање, чиме загађује ваздух до високог нивоа.

ЗАШТО ТРЖИШТЕ НЕ МОЖЕ ДА РЕШИ ОВЕ ПРОБЛЕМЕ?

Уместо теоретских предвиђања смањења глобалног (и домаћег) укупног друштвеног прихода као последице „либерализације“ и „дерегулације“, односно ослобађања „слепих тржишних сила“, сведочимо да глобално произведени приход и богатство бивају усисани према горе алармантном брзином. Који су разлози за то? Један од главних разлога, осим очигледно неправедног механизма расподеле новостворене вредности, према владајућој економској науци јесте чињеница да државе (укључујући Србију) масовно недовољно опорезују корпорације и богате појединце, али и недовољно финансирају виталне јавне услуге попут здравства и образовања¹⁰. Тиме се оставља огроман простор за манипулацију порезима и избегавање плаћања пореза од стране богатих, уз истовремено омогућавање система у којем чак и богати признају да плаћају мање пореза од најсиромашнијих грађана.

Са оваквим недостацима у глобалном пореском систему сведоци смо стања у којем укупна Божја творевина и сви ресурси дати од Бога завршавају у све мање руку. 10 највећих светских корпорација заједно имају приход већи од прихода влада 180 држава заједно¹¹. Срамна је и злокобна чињеница данашњег света да се Божја творевина огледа у ресурсима који треба да служе свим људима у складу са првобитном намером Божјег стварања човека (људи) као краља и свештеника целокупне творевине, са циљем да од Бога дати „материјални“

10 OXFAM International. 5 shocking facts about extreme global inequality and how to even it up. <https://bit.ly/3roXx4e>

11 OXFAM Briefing Paper, An economy for the 99%, 2017. p.3.

благослови буду расподељени једнако међу свим људима по целом „свету“. Међутим, то се завршило у себичном и свирепом „систему“ света изгладнелих потрошача у којем тек неколицина поседује практично све.

Ако се не буде дирало избегавање плаћања пореза и утаја пореза у глобалним размерама никада неће моћи да се спроведе праведна расподела неопходних средстава за све људе, док ће истовремено трајати покушаји да се искорени неморално понашање становништва коришћењем државне силе и моћи, која у исто време систематски затвара очи пред најуноснијим и најприсутнијим обликом криминалне утаје пореза.

Механизме утаје пореза користе једнако легалне компаније, али и различити облици криминалних организација. Управо кроз такве механизме настаје концентрација богатства, чиме се исисавају сва средства потребна за решавање друштвених проблема, питања климатских промена и уништавања животне средине.

КО СМО И ЗАШТО СМО СТВОРЕНИ

Бог је створио људе као слободна бића. Доказ за то је намерни неуспех Адама и његов грех. Без слободе, као људска бића створена од Бога, никада не бисмо грешили и пропустили да испунимо вољу Створитеља. Без слободе људи би били роботи или аутомати (усмерена возила). Упркос томе што смо створени као слободни, ми нисмо творци себе. Човек (мушкарац и жена) створен је и као такав човек је позван у постојање (Рим 4:17); дакле, постојимо зато што је Бог желео да постојимо на основу његове благословене и добре воље и његове несебичне љубави.

Будући да је човек створен с разумом и са потенцијалом да постане

сличан Богу, будући да смо створени на слику и прилику Божју¹², човек је добио најважнију улогу у целој творевини: да буде пријатељ и сарадник самог Бога. Управо због овог обећаног јединства читаве творевине, Христ је преузео на себе људску природу, јер се природа не може поново ујединити са Богом без слободе која је главна одлика човека.

Да би постао једно са Богом, свет треба да постане тело Христово, што значи да свет треба да постане црква. Ако желимо да постанемо једно са Богом заједно са целим светом, наша промена, наше поновно рођење – одозго (καινή κτίσις – ново стварање, уп. 2 Кор 5:17) треба да буде потпуно, дубоко, стварно и изражено у нашим делима произилазећим из веровања. Зато је Бог створио и установио евхаристију, која је Божје тело и крв који чисте човека и свет, уједињујући их преко Духа Светога у Христу. Тек у тајни евхаристије свет достиже своје коначно предодређење и човек достиже свој коначни облик као жива икона Божја.

Од каквог је ово значаја за нашу тему? Једна од главних карактеристика верујућег хришћанина јесте да користи све моћи које му је Бог дао да би реформисао, реструктурирао и променио сво своје понашање. То значи да хришћани не загађују намерно, чак ни случајно, да хришћани деле све материјалне и друге благослове, будући да знају да је све што поседују дар с неба. Штавише, биће немогуће да људи поново постану једно са Богом без поновног рођења целе земље, будући да Христ на земљи није био неки дух, ентитет без тела. Постоји нераскидива веза између тела и душе, Свети Дух и тело и душа су једно. Тело без душе је фантом, тело без душе је леш¹³.

Као што знамо из Библије, због греха је човек протеран из раја и јединства са Богом. Пошто је човек грехом испао из овог

12 Постање 1:26.

13 Здравко Пено, Катихизис, основе Православне вере, Београд, 2010, с. 97.

благословеног јединства, закон смрти довео је до услова „рата свих против свих“. Логос или смисао свих створених бића је од вечности у складу са Божјом промисли и саображен са њом, али са грехом који је сломио свет су себичност, похлепа, немилосрдност и неправда постали главне карактеристике света.

Свет је створен са циљем, сврхом и осећајем да се преко човека као божанске творевине и у јединству с њим може вратити у јединство с Богом и испунити свој логос. Такав повратак јединству могућ је само кроз цркву која је тело Христово и кроз литургијско спајање неба и земље у небеско-земаљској цркви¹⁴. Стога свет који је створен кроз Христа и за Христа¹⁵, пре-порођењем цркве постаје жива икона Божја. То није могуће без љубави, пожртвованог давања себе ближњима, одустајања од егоизма и похлепе.

Чак и у доброј вери са најбољим намерама, ако људи користе само ограничене рационалне моћи, ипак настављају да усмеравају своје стваралачке моћи на себе, на своје ограничене (створене) жеље и планове, заправо се упућујући у егоистичне правце, покушавајући да створе васељену, свет и све његове облике (производе) одвојено од Бога.

С вољом ограниченом егоизмом сцијентизма и технологизма упркос „добрим намерама“ људи су промашили циљ (на грчком: ἀμαρτία/амартиа, пропустити) апсолутну, божанску слободу и „произвели“ свет какав познајемо данас. Све више људи заправо живи без цркве, не знајући за Христа или знајући само неке лажне или ограничене делове његовог учења. Стога је јасно да живимо у свету

14 Задивљујући прецизне речи српске православне теологије, посебно Св. Јустина Поповића.

15 Посланица Колошанима (Кол 1:16): „Јер Њиме би саздано све, што је на небесима и што је на земљи, што је видљиво и што је невидљиво, били пријестоли или господства, или началства или власти: све је Њиме и за Њега саздано.“

који се добровољно одвојио од Бога, одлучио да живи без Бога и чак успоставио такав правни систем који у својој основи има системску и потпуну одељеност од Бога, посебно након Француске револуције, па чак и још више у садашњем новом добу „после историје“, „после свих идеологија“, „после свих патријархалних државних система“.

ШТА МОЖЕМО ДА УЧИНИМО КАО ХРИШЋАНИ И ЕКОЛОЗИ?

Хришћани не суде (и у том смислу опис светске ситуације у овом чланку није представљен као суд), али истовремено Бог жели да ми судимо и доносимо праведан суд говорећи: „Не судите по изгледу, него праведан суд судите“ (Јн 7:24), што значи да док чинимо све што можемо да се променимо силом Духа, чистећи сами себе од наших погрешних поступака, ми заправо морамо да стојимо чврсто и да именујемо ствари правим именом.

То такође значи да ћемо морати да се заложимо за оне којима је то потребно, да се боримо за оне који трпе неправду, који пате од загађења, деструктивне индустријске и друге праксе, да ћемо морати да стојимо и суочимо се не само са појединцима, већ и са државом ако делује деструктивно.

Ово не би требало да се одвија у мржњи и анатемизацији, већ штавише у љубави према Христу, јер сви греше и свима је потребан спаситељ. Нисмо бољи од других и зато када делујемо морамо бити потпуно посвећени томе да нас води Божја помоћ и мудрост, али и кратковидост Божје деце.

Потребна нам је нулта толеранција за све фискалне, технолошке, правне и институционалне манипулације које изазивају загађење, уништавање „природе“ и масовно избегавање финансијских и других правила и обавеза, што би довело до ситуације у којој све позитивне акције увек наилазе на зид недостатка ресурса.

Својим сведочењем о истини, хришћани су светлост која сија у тами („И видјело се свијетли у тами, и тама је не обузе“, Јн 1:5), чиме јасно уносе утеху, наду, радост и снагу онима који пате од постхришћанског система у коме живимо, чинећи одлучне и храбре акције да се осветли мрак технолошких, фискалних и других манипулација. Хришћани показују степен знања и моћи које Он поседује, како треба реструктурирати структуре и како идеологије без Бога производе све више патње.

Али и на почетку и на крају морамо променити своју свакодневну праксу, рутину, понашање, начин на који производимо енергију, како штедимо драгоцену енергију, како производимо чисту и здраву храну и све друго. Није лако, али зато нам Бог даје своју снагу.

ПОСЛАЊЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У ДАНАШЊЕМ СВЕТУ¹

ВЕЛИКИ СВЕТИ САБОР СВИХ ПРАВОСЛАВНИХ ЦРКАВА,
КРИТ 2016. ГОДИНЕ

ПОСЛАЊЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ: СВЕДОК ЉУБАВИ КРОЗ СЛУЖЕЊЕ

§10. Жеља за непрекидним растом просперитета и неспутани конзумеризам неизбежно доводе до несразмерне употребе и исцрпљивања природних ресурса. Природа, коју је створио Бог и подарио је човечанству „да је ради и чува“ (уп. Пост 2:15), трпи последице људског греха: „Јер се твар покори таштини, не од своје воље, него због онога који је покори, са надом да ће се и сама твар ослободити од робовања пропадљивости на слободу славе дјете Божје. Јер знамо да сва твар заједно уздише и тугује до сада.“ (Рим 8:20-22)

Еколошка криза, која је повезана са климатским променама и глобалним загревањем, обавезује цркву да учини све што је у њеној духовној моћи да заштити Божју творевину од последица људске похлепе. Похлепа, као удовољавање материјалним потребама, доводи до духовног осиромашења човека и уништавања животне средине. Не треба заборавити да земаљска природна богатства нису наша, већ Створитељева: Господња је земља и сва пуноћа

1 Holy and Great Council, official site, <https://bit.ly/3oXvmr4>

њена, свет и они који у њему живе (Пс 23:1)². Стога, Православна црква наглашава заштиту творевине Божје кроз неговање људске одговорности за нашу Богом дану животну средину и промовисање врлина штедљивости и самоуздражања. Дужни смо да запамтимо да не само садашња, већ и будућа покољења имају право да уживају у природним добрима која нам је свима даровао Створитељ.

2 „Господ је пастир мој, ништа ми неће недостајати.“

НАПОМЕНА ИЗДАВАЧА

„Православни одговор на климатску кризу“ настао је на основу књиге теолошких текстова „Одговор Православне цркве на климатску кризу“ на енглеском језику, коју су 2021. године издали Волоска академија за теолошке студије из Грчке и Светска фондација за природу (WWF – World Wide Fund for Nature) под вођством њене подружнице у Грчкој.

Уредници „Одговора Православне цркве на климатску кризу“ били су Теодота Нанцу и Николаос Аспрулис.

„Одговор Православне цркве на климатску кризу“ на енглеском језику може се слободно преузети на интернету на адресама:

https://acadimia.org/images/pdf_doc_more/2021/02/orthodoxy_climate_crisis_complete.pdf

https://wwfeu.awsassets.panda.org/downloads/wwf_and_volosacademy_book_the_orthodox_church_addresses_the_climate_crisis.pdf.

Одабране текстове из овог издања на српски језик су превели Пера Марковић и Звездан Калмар.

Захваљујемо се издавачу на сарадњи.

ЦЕНТАР ЗА ЕКОЛОГИЈУ И ОДРЖИВИ РАЗВОЈ
ЦЕКОР, 2024.

Корзо 15/13, 24000 Суботица
www.cekor.org